

دور دوم جنگ‌های ایران و روسیه

عهدنامه ترکمنچای؛ باخت دوم ایران در برابر روسیه

■ صادق راستگو

جنگ‌های ایران و روسیه بخصوص در دور دوم خود، به معاهده ترکمنچای منجر شد. این معاهده از جهات بسیاری قابل توجه است، نخست آن که پس از معاهده گلستان، دومین تجربه دیپلماتیک ایران تا آن زمان بود و نکته مهم‌تر آن که ایرانی‌ها با گذار از این معاهده، در مذاکرات بعدی سعی کردند پخته‌عمل کنند. مقاله حاضر بر آن است نگاهی داشته باشد به معاهده ترکمنچای و دلایل بروز آن. شاید این موضوع تکراری به نظر برسد، اما باز خوانی آن می‌تواند یادآوری مجددی باشد بر ایران تاریخی؛ نبرد ایران و روسیه در دور دوم جنگ‌ها که بر عکس دور اول چندان هم طول نکشید. در این معاهده نباید نقش انگلیسی‌ها و مهم‌تر از آن، دیپلمات کار کشته‌ای مانند گریبایدوف را نادیده گرفت که با تمام هنر خود، پیروزی بزرگی را برای کشورش رقم زد.

دلایل شروع دور دوم جنگ‌ها

این جنگ‌ها در سال‌های ۱۲۴۱ - ۱۲۴۳ ش، ۱۸۲۶ - ۱۸۲۸ م شکل گرفت و به عهدنامه ترکمنچای انجامید. این جنگ‌ها به دلیل پاره‌ای علل سیاسی و اجتماعی به وجود آمدند. علل اجتماعی از هنگامی شکل گرفت که روس‌ها به عنوان دولت غالب بر مردم منطقه مسلط شدند. شیوه اداره آنها با شیوه سنتی اداره قفقاز در تضاد بود. حاکمان محلی منطقه قفقاز طی قرن‌ها نوعی استقلال داشتند و با پرداخت مالیات تابع شاهان ایران بودند و در حوزه حکومتی خود، قدرت مطلقه داشتند و حکومت در خاندان آنان موروثی بود. از هنگامی که سرزمین‌هایشان اشغال شد، حقوق موروثی آنان از بین رفت و آنان تابع افسران روسی شدند، قدرت آنان تحت الشعاع زمامداران روسی قرار گرفت، عایدات املاکشان را از کف دادند و ترقی آنها در دستگاه دولتی روسی بسیار کم شد.^۱ در این میان حسین خان سردار، برای گریختن از محاسبات دیوانی، به بهانه استفاده ایلات گرجستان از یگین‌زمین (سرزمین آفتاب‌رو) که از مراتع دولت ایران بود، اختلاف بین ۲ دولت روس و ایران را زمینه‌سازی کرد، حسینقلی خان بادکوبه‌ای، که در این زمان حاکم اردبیل و طوالش بود، تصرف محال اجارود را به وسیله روسیه، برخلاف مواد عهدنامه گلستان می‌شمرد و خان‌های قفقاز که به آذربایجان مهاجرت کرده بودند، عباس میرزا و دربار را تحریک می‌کردند.

تا پیش از اشغال، مسلمانان، قفقاز را اداره می‌کردند و موقعیت برتری داشتند، اما پس از اشغال، پایین‌تر از دیگر اقوام قرار گرفتند و به آداب و رسومشان توهین شد. علمای دین که پس از اشغال به موقعیت و نفوذشان آسیب وارد شده بود، بشدت از حکومت روس‌ها ناراضی بودند. خان‌های منطقه عریضه‌هایی تهیه می‌کردند و به مسلمانانی که به زیارت عتبات در عراق می‌رفتند، می‌دادند تا علما و مجتهدان عراق و آذربایجان را از درد مسلمانان قفقاز آگاه کنند وضع دهقانان نیز بهبود نیافت، زیرا مأموران روسی افراد فاسدی بودند که اجحافات آنها به مراتب بیشتر از خان‌ها و حاکمان پیشین بود. این رفتارها به نارضایتی مردم انجامید که با انتقام‌جویی دولتمردان ایران نیز همراه بود.

از علت‌های سیاسی آغاز دوباره جنگ، ابهامات عهدنامه گلستان بود بعلاوه، با جلوس نیکلای در روسیه، شورش‌های همگانی روی داد که خبر آنها به ایران رسید. دولت انگلیس که مترصد بود از نفوذ روس‌ها در ایران بکاهد، عباس میرزا را به حمله به

روسیه تحریک کرد و حتی پیشنهاد پرداخت پول نیز داد.^۲

معاهده ترکمنچای

دور دوم جنگ‌های ایران و روس هر چند با پیروزی‌های متعدد قوای ایران مواجه شد، اما نداشتن سازمان منظم نبرد و تکیه بر ایلات و طوایف که خیانت سران آنها را در پی داشت، باعث شد تا ارتش ایران نتواند از پیروزی‌هایی که در جنگ‌ها به دست آورده بهره‌برداری کند. تصرف تبریز و روانه شدن شاه به آذربایجان هنگامی که او دیگر توان پرداخت هزینه‌های جنگ را نداشت باعث شد تا به رغم میل باطنی، عباس میرزا اقرار دادی چند ماده‌ای را با روس‌ها امضا کند که نه تنها سرنوشت ایران را در خود فرو برد، بلکه به باور بسیاری عامل عقب‌ماندگی و فلاکت ایران نیز شد.

فتحعلی‌شاه با این استدلال که دیگر در خزانه پولی برای هزینه جنگ ندارد، بر اساس معاهده خانمانسوز ترکمنچای ۱۰ برابر هزینه یک جنگ را به عنوان

در ماده (۱۳)، برای دخالت در شناسایی اسیران و اتباع ۲ دولت و استرداد آنان حقی نامحدود در نظر گرفته شده بود. با تکیه بر این ماده بود که یک‌سال پس از عقد عهدنامه، گریبایدوف به جستجوی گرجیان وارمنیایی برآمد که به زعم وی باید به روسیه بازمی‌گشتند.

چنانکه ذکر شد، بخش دوم عهدنامه متضمن روابط تجاری ایران و روسیه بود که در ۹ ماده تنظیم و به قرارداد سیاسی منضم شد. این بخش، بیش از آن که ناظر به گسترش تجارت روسیه و منافع سرمایه‌داری تجاری آن در ایران باشد، راه مطمئنی برای نفوذ روس‌ها و تحقق اهداف سیاسی آنان بود. محورهای اساسی این بخش از عهدنامه نیز مواد (۵)، (۶)، (۷) و (۸) بود که هر کدام امتیازات فراوانی به روسیه تزاری می‌داد. طبق ماده (۵)، اتباع دولت روسیه می‌توانستند در ایران مسکن یا مرکز فروش بخرند یا اجاره کنند و مأموران دولت ایران، بدون اجازه وزیر مختار و کنسول روسیه، حق ورود به آنجا را نداشتند. ماده (۶)، ورود مایحتاج مأموران نمایندگی‌های روسیه به ایران را بدون پرداخت عوارض گمرکی، مجاز می‌شمرد. همچنین به اتباع ایرانی در خدمت آنان، تا زمان خدمت، حقوقی برابر با اتباع روسیه داده می‌شد و در صورت وقوع و اثبات جرم، بارضایت وزیر مختار و کنسول، آنان را به

محاکم ایرانی تحویل می‌دادند. در ماده (۷)، محاکمات و موارد اختلاف میان اتباع روسیه در ایران با قوانین روسیه حل‌وفصل می‌شد و اختلاف میان اتباع روسیه و ایران در صورتی به محاکم ایرانی ارجاع داده می‌شد که مترجمی از نمایندگی رسمی روسیه، با اجازه وزیر مختار یا کنسول روسیه، حضور داشت. ماده (۸) به سنگین‌ترین و مداخله‌جویانه‌ترین اقدام و در واقع نقض حاکمیت قضایی ایران، منتهی می‌شد. بر طبق این ماده، در صورتی که اتباع روسیه قتل یا جنایتی مرتکب می‌شدند، قضاوت آن برعهده وزیر مختار، کاردار یا کنسول روسیه بود و محاکم ایران نمی‌توانستند آنان را تعقیب یا مجازات کنند. رسیدگی به این موارد، در صورت مدلل شدن جنایت، تنها در حضور نمایندگان کنسولی روسیه در ایران امکان‌پذیر بود. در صورت احرار تقصیر، محکوم به وزیر مختار یا کنسول امپراتور روسیه سپرده می‌شد تا در روسیه مجازات شود و این اولین امتیازی بود که روس‌ها را واداشت تا با تداوم جنایات خود در حق مردم و اتباع ایران، ادامه دهند.

با استناد به این ماده کاپیتولاسیون به ایران وارد شد و در ادامه دیگر کشورها از جمله انگلیس، فرانسه عثمانی و برخی از دیگر کشورهای کوچک مانند یونان نیز از آن برخوردار شدند. همین ماده بود که بعدها قتل گریبایدوف در تهران توسط مردم رارقم زد و دخالت‌های روسیه در امور داخلی ایران را به صورت بارزی درآورد.

تاثیر ترکمنچای بر جامعه ایران: معاهده ترکمنچای برای یک قرن ایران را زیر نفوذ روسیه برد، بصورت خلاصه تعهدات ایجاد شده برای ایران براساس این معاهده را می‌توان به این صورت برشمرد:

به موجب فصل ششم این قرارداد باید مبلغ ۱۰ کرور تومان (۲۰ میلیون منات نقره) از طرف دولت ایران جهت جبران خسارت به روسیه واگذار گردد.

به موجب سایر فصول این عهدنامه توافقات ذیل بین دو طرف انجام می‌گیرد:

(الف) اجازه عبور و مرور آزاد به کشتی‌های تجاری روسی در دریای خزر و در امتداد سواحل آن اعطا گردد.

(ب) همه کسانی که در جنگ اسیر شده‌اند چه روسی و چه ایرانی، چه در جنگ اخیر و چه در جنگ سابق همچنین اتباع دو دولت که در هر مورد گرفتار شده‌اند به فاصله ۴ ماه آزادانه استرداد شوند.

(ج) رضایت به انعقاد یک معاهده تجاری بین ایران و روس و حق اعزام کنسول و نمایندگان تجاری به هر منطقه از ایران که روس‌ها صلاح بدانند.

(د) حمایت از ولیعهدی عباس میرزا و کوشش در به سلطنت رسانیدن وی پس از مرگ شاه ایران از طرف روسیه.

(ه) اعطای حق قضاوت کنسولی (کاپیتولاسیون) به روسیه.

این میزان از تعهدات درحالی بر مردم ایران تحمیل شد که کسی در آن دوره تبعات آن را مدنظر نداشت، روس‌ها موفق شدند برای صادرات کالاهای خود به ایران حق گمرکی اندکی را مدنظر قرار دهند که همین باعث فروپاشی اقتصاد سنتی و قدیمی و نیم‌بند ایران شد. در حالی که تولیدکنندگان ایرانی با مشکلات بسیاری جهت تولید مایحتاج داخلی روبه‌رو بودند، ورود سیل آسای کالای روسی که از عوارض گمرکی کمی برخوردار بودند کمر تجار و تولیدکنندگان ایرانی را شکست.

پانوشته‌ها:

۱- جهانگیر میرزا، تاریخ‌نو: شامل حوادث دوره قاجاریه از سال ۱۲۴۰ تا ۱۲۶۷ قمری، چاپ عباس

اقبال آشتیانی، تهران، ۱۳۲۷، ص ۵.

۲- فتح‌الله عبدالله‌یف، گوشه‌ای از مناسبات روسیه و ایران و سیاست انگلستان در ایران در آغاز قرن نوزدهم، ترجمه غلامحسین متین، تهران، ۱۳۵۶، صص ۱۳۸ - ۱۳۶.